

THE DEVELOPMENT OF TOURISM AT MILITARY-HISTORICAL STRUCTURES AND SITES – A CASE STUDY OF THE BUILDING COMPLEXES OF PROJECT RIESE IN THE OWL MOUNTAINS

ELŻBIETA STACH, ANETA PAWŁOWSKA, ŁUKASZ MATOGA

*Jagiellonian University, Institute of Geography and Spatial Management,
Department of Tourism and Health Resort Management*

Mailing address: Elżbieta Stach, Jagiellonian University, Department of Tourism and Health Resort Management, 7 Gronostajowa Street, 30-387 Kraków, tel.: +48 12 6645295, fax: +48 12 6645385, e-mail: elzbieta.stach@uj.edu.pl

Abstract

Introduction. During WWII, the Owl Mountains were the site of a large-scale military investment codenamed Riese. This project called for the construction of underground passages using concentration camp prisoners as laborers. **Material and methods.** On the basis of terrain inventory, analysis was conducted of the tourism management of six military-historical complexes of Project Riese and their environs. Tourists were polled to determine how attractive they found one of these – the Rzeczka complex – as a tourist destination. **Results.** The results obtained in the study led to the conclusion that the complexes' infrastructure and tourist attractions meet the needs of tourist activity in the area. In the case of the municipalities where complexes are located, it was determined that they are not being adequately developed. **Conclusions.** At present, the Project Riese complexes are seeing the development of various forms of tourism. An important problem with the development of tourism there is the conflict between the need to protect the environment and cultural heritage and the development of commercial and recreational tourism services.

Key words: military cultural tourism, dark tourism, tourism development, Riese Project, Owl Mountains

Introduction

On the Polish border there are currently around 16,000 military-historical structures from various years and periods [1]. These assume various architectural forms and serve as material traces of history, battles and martyrdom. They also constitute expressions of the technical, engineering and architectural ideas of their day. Among many structures of this kind, the underground complexes from WWII located in the Owl Mountains and built as part of Project Riese are an object of interest to tourists.

Project Riese was built in the 1940s in the Owl Mountains, a range of medium-sized mountains belonging to the Central Sudetes Mountain range. There are currently six complexes in the mountains that comprised Project Riese. These include bunkers, underground structures and adits named Rzeczka, Włodarz, Osówka, Jugowice, Soboń and Sokolec (fig. 1, tab. 1). According to Polish administrative divisions, these structures are located in three municipalities (tab. 1).

The Rzeczka, Włodarz and Osówka adits have been placed under legal protection as “an area for observing the Riese archaeological complex from WWII” [2]. Attempts have also been made to subject reomorphic granitoids in Osówka to legal protection as a site for geological documentation [3]. Furthermore, the region where Project Riese complexes are located is valuable from an environmental perspective and is subject to various forms of environmental protection pursuant to Polish law. This is an important aspect of the region's attractiveness for tourists. The Owl Mountains Landscape Park and the Bukowa Kalenica Nature Reserve have been established on this land. In addition, a significant percentage of the Owl Mountains region belongs to the Nature 2000 European Ecological Network,

which protects habitats and wintering locations for bats; this area also partly includes Riese Project adits.



Source: original reports based on fieldwork.

Figure 1. Distribution of the Project Riese complexes in the Owl Mountains

Table 1. General information on the Project Riese complexes

Name of complex	Location (municipality)	No. of entries	Length (m)	Area (m ²)	Volume (m ³)	Volume Administrator
Rzeczka	Walim	3	560	2 600	14 700	Office of the Walim Municipality, The Centre for Tourism and Culture
Włodarz	Walim	4	2 955	10 885	40 520	Private Company, The "Giant" Museum and Tourism Center
Osówka	Głuszycza	3	1 790	6 480	26 740	Private company, The Underground City of Osówka
Jugowice	Walim	7	460	1 360	4 200	Office of the Walim Municipality
Soboń	Głuszycza	3	700	1 900	4 000	Office of the Głuszycza Municipality
Sokolec	Nowa Ruda	4	860	2 450	7 100	Office of the Nowa Ruda Municipality

Source: original reports based on fieldwork.

Large-scale military investment, codenamed Riese, was implemented from 1943-45 to support the wartime activities of the Third Reich. Underground transport passages, adits and chambers were excavated. Their purpose remains unexplained to this day [4, 5].

Some historical accounts claim that the complex was to serve as Hitler's main headquarters [6]. Additional functions are also cited, such as the planned creation of shelters and bunkers, or even the relocation of V1 and V2 rocket production to this site. Other hypotheses mention the presence of uranium ore deposits in the vicinity, which would be used to produce nuclear weapons [4, 5, 7]. However, the investment codenamed Riese was never completed, and its ultimate purpose remains a mystery to this day.

The structures of Project Riese are a mute witness to the death and tragedy of many people; they were built using prisoners from the former Gross-Rosen concentration camp in present-day Rogoźnica, along with its 13 branches located in the vicinity of the construction site. Around 5000 people died during construction due to starvation, illness or structural collapses [8, 9]. The site of the former Gross-Rosen concentration camp was listed on the monument registry of the National Heritage Board of Poland in 1963. The camp is currently the site of a museum created in 1983. Other sites where prisoners are commemorated include the cemetery in the Owl Mountains region, which is subject to legal protection (the cemetery of the Victims of Fascism in the Głuszycza municipality and the Quarters of the Victims of NAZI Terror in the Walim municipality).

In recent years, the underground complexes of Project Riese have come to play an increasingly important role in building tourism in the region. Three of the six complexes: Rzeczka, Włodarz and Osówka have been opened to the public. The remaining complexes, because they are in poor technical condition and located in areas subject to landslides, are not open to tourists. Several forms of tourism have developed in the area, e.g. military cultural tourism, dark tourism and urban exploration, as well as other ways of spending free time, such as geocaching. One element that makes the area attractive for tourists is the fact that the purpose of the complexes remains unexplained.

The development of tourism based on military-historical elements connected with martyrology, as in the case of the Project Riese complexes, requires purposeful activity, both in making the place available to tourists and in raising visitor awareness of the region's history. This is one reason why the goal of this article is to characterize tourism development of

the Project Riese complexes. Attention has also been paid to tourists' opinions regarding the attractiveness of the Rzeczka complex and to their reasons for visiting. The spatial scope of the studies also included the immediate vicinity of the complexes, as well as the municipalities where they are located.

Tourism involving military-historical objects as a subject for scholarly studies

Military-historical structures and locations that today are part of our cultural heritage are eagerly visited by tourists from all parts of the world [10, 11, 12]. Due to their great historical value, they influence the attractiveness of locations and regions, as confirmed in numerous studies concerning their tourism potential [13, 14]. This type of structure serves as a basis for the development of different forms of tourism, especially military cultural tourism [15] and dark tourism. In many cases, both of these forms of tourism involve traveling to places connected with wartime activities. This may arouse controversy; in particular, it seems unethical to consider these places tourist attractions [16, 17, 18, 19]. On the other hand, traveling to military-historical structures and locations involves familiarization with the history of a given place, and is therefore connected with the transfer of knowledge that is of universal value and serves to educate society [20, 21, 22].

Tourism to military locations and structures can play a crucial role in shaping attitudes, especially those of the younger generation. This is because it gives tourists an opportunity to acquaint themselves with a difficult and painful history. A completed journey may serve as an occasion for reflection and lead to contemplation of the dramatic consequences of war [23, 24].

However, military-historical structures and locations are almost always connected with war, as well as with death and human suffering. Therefore, the desire to visit places connected with martyrdom and battle may also constitute an objective for tourists [25]. Such visits are now termed dark tourism or thanatourism [26]. Dark tourism is an example of a niche product on the tourism market [27]. The increasing importance of this form of tourism has been analyzed in the scholarly literature from social, cultural, political and historical perspectives [26, 28, 29]. Individuals participating in dark tourism or thanatourism are interested in, among other things, places where famous people died or lie buried, concentration camps, disaster sites and even places and structures connected with cruelty and martyrdom [20, 26, 30, 31, 32, 33].

In addition to acquainting themselves with historical accounts and locations connected with death, another motivation for going on a journey might be the desire for active exploration. Military-historical objects can meet this need, thus becoming a place for conducting extreme forms of recreation – often in places that are deserted or inaccessible to visitors. Examples include urban exploration and geocaching [34, 35].

Material and methods

The choice of research area was dictated by the increasing importance of military cultural tourism in Poland and by the large number of activities on the part of managers and local governments aimed at developing tourism for the underground complexes of Project Riese. The analysis of tourism development conducted in this article concerns the underground complexes that are open to visitors, as well as accommodations, food and beverage services and accessibility.

The basic research method was a case study conducted in two phases. The first involved examining literature and

source materials concerning the problem in question. To determine the state of tourism development in the region in question, statistical data from the Central Statistical Office was consulted, as were local strategies drawn up by the individual municipalities. The second research phase consisted of a field inventory, which made it possible to determine the complexes' current state of development, including how they are exhibited and made available to tourists. Terrain studies also facilitated analysis and assessment of the environs of structures and the accompanying infrastructure. To determine tourism motivations and learn the opinions of visitors regarding the attractiveness of the location, a survey was conducted in the Summer of 2011 using a random selection of tourists departing the Rzeczkka complex. One hundred adults were asked to complete the survey. In choosing respondents, a sampling procedure involving a table of random numbers was applied.

Results

The development of tourism in the Project Riese complexes and their environs

The development of tourism in the complexes that have been opened to tourists, i.e. Rzeczkka, Włodarz and Osówka, involves tourist routes offering guided tours, including water and climbing routes as well as museum exhibitions on historical and martyrological themes (tab. 2). It also involves theme packages that include educational, recreational and athletic activities addressed to different groups, e.g. elementary school children and high school students, families with children and company employees. Paintball fields and recreational infrastructure are located in the vicinity of the structures. There are also numerous hiking and bicycle trails and educational walks in the vicinity.

The remaining three adits, Jugowice, Soboń and Sokolec, have not undergone tourism development and are closed to the public. They are located on terrain that is subject to landslides, and their entrances are caved in. However, these locations are attractive to cavers and practitioners of unconventional forms of tourism and recreational activity. Examples of such forms include urban exploration (expeditions to structures and locations that are abandoned and difficult to access) and geocaching (an outdoor game that involves using GPS navigation to find hidden containers).

The grounds of the Project Riese complexes are the site of cultural and entertainment events, as well as events involving local history. Since 2008, the "Explorers' Convention" has taken place regularly in the Museum of the Walim Adits. During the event, participants visit adits and are given an opportunity to observe various underground exploration techniques and attend performances by historical reenactment groups. There are also theatrical productions that serve as symbolic homage to the prisoners who built the complexes. In Włodarz, at the beginning of the Summer season, there is a yearly outdoor event that includes a free visit to the structure. In Osówka, by contrast, the events are most often one-time affairs, for example the European Heritage Days or the International Campers Rally.

Development of accommodations and food and beverage services in the municipalities where the Project Riese complexes are located [36, 37] is relatively more advanced than in the immediate vicinity of the adits themselves (tab. 3). A crucial role in the reception of tourism is played by the development of agrotourism (1814 places of accommodation in 2008). Hotels, motels and pensions account for a significantly lower percentage of spaces (147 rooms in 2012). Food and beverage services are provided primarily in places of accommodation located in the municipalities. There are also a few such places located directly beside the adits.

Table 2. Profile of tourism development of the Project Riese complexes

Name of structure (year opened to tourists)	Number of adits	Tourism development	
		inside the structure	outside the structure
"Museum of the Walim Adits" (1995)	3	<ul style="list-style-type: none"> • tourist footpath • museum exhibitions on WWII history, the history of construction of the structure and the former Gross-Rosen concentration camp • in the "Great Hall", an interactive exhibition presenting prisoners' work • in the "Concert Hall", a multimedia simulation of an Allied raid 	<ul style="list-style-type: none"> • a historical exhibition connected with WWII and the former Gross-Rosen concentration camp • a shop with souvenirs • a restaurant • free parking • a rifle range and paintball fields
"Włodarz" (2004)	4	<ul style="list-style-type: none"> • two tourism routes: a footpath and a waterway taken by boat • climbing lines and handholds • museum exhibitions on the history of the Project Riese complexes • a screening room in the guardhouse 	<ul style="list-style-type: none"> • a museum exhibition presenting military equipment and vehicles • a shop with souvenirs • a seasonal food & beverage point • two parking lots: free and private, paid • a rifle range and paintball fields
"The Underground City of Osówka" (1998)	3	<ul style="list-style-type: none"> • three tourism routes: a footpath, a waterway taken by boat and an extreme route involving crossing a suspension bridge, a crossing by landing craft, and underground exploration using a metal detector • military-themed museum exhibitions • exhibitions connected with the history of the former Gross-Rosen concentration camp 	<ul style="list-style-type: none"> • an educational nature trail for children and students relating to the history of Project Riese, the geology of the Owl Mountains, silver-extraction techniques and legends of Lower Silesia • a shop with souvenirs • a restaurant • paid parking

Source: original reports based on fieldwork.

Table 3. Accommodations in the municipalities of Walim, Nowa Ruda and Głuszyca in 2008 and 2012

Accommodation	Name of municipality		
	Walim	Nowa Ruda	Głuszyca
Number of buildings providing accommodation	13	6	-
including hotels, motels and pensions	2	2	-
remaining	11	4	-
Number of spaces	420	365	-
including hotels, motels and pensions	77	70	-
remaining	343	295	-
Number of agrotourism estates*	30	25	10
including number of spaces*	500	1133	181

* Data from 2008; Source: original report drawn up on the basis of the Strategy of the Owl Mountains Subregion and Database of Local Data of the Central Statistical Office.

Accessibility of the Project Riese complexes

A separate yet equally important question concerning the region's attractiveness to tourists is one of transport infrastructure. The accessibility of the complexes may be assessed as adequate, especially given that they are located on land where excessive development of infrastructure could have a negative im-

impact on the environment. The municipalities are located within range of two trans-border national roads (nos. 8 and 35) that lead to border crossings with the Czech Republic. Moreover, the A4 highway is located to the north, connecting Germany, Poland and the Ukraine. Access to the structures is possible thanks to an improved network of local roads. Bus transport is in the hands of private carriers, who primarily offer connections to big cities such as Wałbrzych, Wrocław, Nowa Ruda and Kłodzko. One factor that increases the internal accessibility of the region is the existence of regular local connections between municipalities. In the case of railway infrastructure, despite the existence of well-developed networks, most connections have been liquidated due to unprofitability. In recent years, attempts have been made to reactivate the narrow-gauge Walim Railway as a tourist attraction, but the project has not been implemented due to lack of funds [38].

Access to the complexes is supplemented by 210 km of bicycle trails and 169 km of hiking trails (according to data from the Tourist Association of the Municipalities of the Owl Mountains as of 2012). In 2003-04, a so-called "MTB Zone" (marathon bike zone) was created in the Owl Mountains, designating six trails measuring 150 km in total length for mountain bikes. This includes the "underground path", which runs through terrain where Soboń and Osówka are located. In addition, all of the structures of Project Riese, including branches of the former concentration camp Gross-Rosen, cemeteries and commemorative sites, are connected by the Trail of the Martyrs footpath (18 km).

The opinions of tourists visiting the Rzeczką complex and the Museum of the Walim Adits

In the light of the survey of visitors to the Museum of the Walim Adits, it turns out that 62% of visitors to the Rzeczką complex had no previous knowledge of the site. After visiting the structure, 82% of respondents rated the site as historically significant. The majority of visitors (63%) declared interest in military-historical subjects. As their main motive for visiting, nearly half of the tourists indicated curiosity and a desire to learn the history of the place. A decidedly smaller group (14%) consisted of individuals who were visiting the site due to a third-party recommendation or information obtained in the media. The third largest category of tourists (12%) were individuals spending their vacation in the region and passing through the area.

The respondents were asked to rate transport accessibility, preparation of the routes for visitors, tour guide services, souvenir purchase opportunities and promotion of the complex in the media. Respondents awarded high marks for route preparation, souvenir purchase opportunities and access to the structure. The highest ratings were for tour guide services, with 94% of respondents rating them as very good, while promotion in the media received the lowest percentage, with 41% of respondents rating it as poor. After visiting Rzeczką, a clear majority, as many as 95% of respondents, assessed the site as attractive for tourism.

Tourists were asked whether they had visited other complexes of Project Riese, to which 75% said yes, the majority having visited Osówka. The Soboń and Sokolec complexes had not been visited due to the fact that they have not been developed for tourism.

The results of the survey show that more than half (57%) of the tourists who took part in the survey had not made use of any accommodation services. This clearly indicates the dominance of day-trip tourism. The remaining respondents reported having made use of agrotourism services, pensions and campgrounds.

Discussion

In the 1940s, the natural conditions and terrain features of the Owl Mountains led to this region being chosen as the site of the underground adits of Project Riese. Today, places connected with those events require legal protection and proper development, because they constitute an important historical document connected with martyrology. Tourism in the Owl Mountains should develop together with respect for natural, historical and cultural values. Therefore, the question arises whether the various forms of tourist activity taking place in that area should be organized.

The development of military cultural tourism should be acknowledged as a positive activity that benefits not only tourists, who are given the opportunity to come into contact with both unique historical heritage and a local community, but also entrepreneurs who develop businesses in the tourism sector. As these businesses develop, dark tourism becomes increasingly important. For this reason, activities connected with the development of tourism in the adits must strike a balance between respect for the history of the site and efforts to make the location available to visitors. This task is the responsibility of people who manage the structures; they are responsible for ensuring that rational development takes place.

In addition to military cultural tourism, whose objective is to educate tourists and familiarize them with history, there are also free-time activities aimed solely at recreation and entertainment, which runs counter to the ethical principles required in a place of martyrdom. This is why organizing activities like paintball or an International Campers Rally may create controversy.

On the one hand, these events increase tourism, but on the other, they lead to falsification of the authenticity of the site and reduce its historical value. Tourism based on cultural heritage must consider not only economic and marketing needs, but also the need to respect sites connected with martyrology and tragic events.

Rationally planned development of various forms of tourism and recreation may minimize conflicts of interest between entities from the private, public and social sectors that are active on the tourism market. In the case of the Project Riese complexes, this primarily concerns the owners or managers of these structures, private entrepreneurs, monument conservationists and institutions responsible for protecting the environment and the tourists themselves. Legal regulations governing protection of the natural and cultural environment are of strategic value in two regards: they involve protecting the environment for tourism and from tourism's negative effects.

Conclusions

1. The current state of all Project Riese complexes allows them to be divided into structures that have been developed for tourism (Rzeczką, Włodarz and Osówka) and those inaccessible to tourists (Jugowice, Soboń and Sokolec). Tourism development began in the mid 1990s on the initiative of local governments and private investors.
2. The fundamental form of tourism that is developing in vicinity of the structures is military cultural tourism, with dark tourism playing an increasingly important role. In addition, various events are organized here that fall under the category of active and recreational tourism.
3. Tourism development of underground adits, including tourism routes and museum exhibitions, has been expanded to include cultural and recreational events orga-

nized on the terrain.

4. Accommodation, food and beverage locations and transport accessibility are adequate to the needs of tourism in the area. Tourism infrastructure in the immediate vicinity of the complexes is supplemented by offers from local entrepreneurs active in the municipalities where the structures are located.
5. Survey respondents rated tourism development and tourism offers as good and beneficial. This applies primarily to the preparation of routes for visitors, tour guide services, markings in the area for tourists and food and beverage services.
6. An important question when considering the development of military cultural tourism and the commercial development of the Project Riese complexes for tourism is the need to protect the area's environmental and cultural values, thus ensuring remembrance of the area's history – even if that history is difficult and painful.
7. When developing tourism in the area of the Project Riese complexes, care should be taken to respect the area's historical heritage, which should take precedence over economic benefits arising from the development of tourism services.

Literature

1. Kamińska E. (2007). With history in the background: fortress tourism. *Wiadomości Turystyczne* 150(24), 14-15. [in Polish]
2. Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków. (2011). *A list of monuments in Wałbrzych county*. <http://wosoz.ibip.wroc.pl/public/?id=92696>. [in Polish]
3. Koźma J., Cwojdzński S., Ichnatowicz A., Pacuła J., Zagożdżon P.P., Zagożdżon K.D. (2011). Possibilities for developing geotourism in the Lower Silesia Region based on selected projects concerning inventory and valorization of geological sites. In A. Żelaźniewicz, J. Wojewoda, W. Ciężkowski (Eds.), *Mesozoic and Cenozoic of Lower Silesia* (pp. 137-158). Wrocław: WIND. [in Polish]
4. Aniszewski M., Zagórski P. (2006). *Military secrets. The underground world of the Owl Mountains*. Kraków: Technol. [in Polish]
5. Cera J. (1998). *Secrets of the Owl Mountains*. Kraków: AURH Inter Cera. [in Polish]
6. Rostkowski J. (2010). *The underground of the Third Reich: The secrets of Książ, Wałbrzych and Szczawna-Zdroj*. Poznań: Rebis. [in Polish]
7. Rdułtowski B. (2012). *The hunt for Wunderwaffe – Hitler's secret weapon from the Owl Mountains*. Kraków: Technol.
8. Mołdawa M. (1990). *Gross-Rosen: Concentration camp in Silesia*. Warszawa: Wydawnictwo Bellona. [in Polish]
9. Sula D. (2003). *Labor camp Riese. KL branch Gross-Rosen*. Wałbrzych: Muzeum Gross-Rosen. [in Polish]
10. Isaac R.K., Ashworth G.J. (2012). Moving from pilgrimage to dark tourism: leveraging tourism in Palestine. *Tourism Culture & Communication* 11(3), 149-164. DOI: 10.3727/109830412X13346876802194.
11. Gatewood J.B., Cameron C.M. (2004). Battlefield pilgrims at Gettysburg National Military Park. *Ethnology* 43(3), 193-216. DOI: 10.122990743.
12. Smith V.L. (1998). War and tourism: an American ethnography. *Annals of Tourism Research* 25(1), 202-227. DOI: 10.1016/S0160-7383(97)00086-8.
13. Henderson J.C. (2000). War as a tourist attraction: the case of Vietnam. *International Journal of Tourism Research* 2(4), 269-280. DOI: 10.1002/1522-1970(200007/08)2:4<269::AID-JTR219>3.0.CO;2-A.
14. Winter C. (2011). Battlefield visitor motivations: explorations in the Great War Town of Ieper, Belgium. *International Journal of Tourism Research* 13(2), 164-176. DOI: 10.1002/jtr.806.
15. Jędrzyśiak T., Mikos von Rohrscheidt A. (2011). *Military cultural tourism*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne. [in Polish]
16. Dwork D., Van Pelt R.J. (1996). *Auschwitz: 1270 to the present*. New York: W.W. Norton.
17. Miller D.S., Gonzalez C. (2013). When death is the destination: the business of death tourism – despite legal and social implications. *International Journal of Culture, Tourism, and Hospitality Research* 7(3), 293-306. DOI: 10.1108/IJCTHR-05-2012-0042.
18. Tunbridge J.E., Ashworth G.J. (1996). *Dissonant heritage: the management of the past as a resource in conflict*. Chichester: Wiley.
19. Wight C. (2006). Philosophical and methodological praxes in dark tourism: controversy, contention and the evolving paradigm. *Journal of Vacation Marketing* 12(2), 119-129. DOI: 10.1177/1356766706062151.
20. Cohen E.H. (2011). Educational dark tourism at an in Populo Site: The Holocaust Museum in Jerusalem. *Annals of Tourism Research* 38(1), 193-209. DOI: 10.1016/j.annals.2010.08.003.
21. Cooper M. (2006). The Pacific War Battlefields: tourist attractions or war memorials? *International Journal of Tourism Research* 8(3), 213-222. DOI: 10.1002/jtr.566.
22. Winter C. (2009). Tourism, social memory and the Great War. *Annals of Tourism Research* 36(4), 607-626. DOI: 10.1016/j.annals.2009.05.002.
23. MacCannell D. (2012). On the ethical stake in tourism research. *Tourism Geographies* 14(1), 183-194. DOI: 10.1080/14616688.2012.639387.
24. Lemelin R.H., Whyte K.P., Johansen K., Desbiolles F.H., Wilson C., Hemming S. (2013). Conflicts, battlefields, indigenous peoples and tourism: addressing dissonant heritage in warfare tourism in Australia and North America in the twenty-first century. *International Journal of Culture, Tourism, and Hospitality Research* 7(3), 257-271. DOI: 10.1108/IJCTHR-05-2012-0038.
25. Dunkley R., Morgan N., Westwood S. (2011). Visiting the trenches: exploring meanings and motivations in battlefield tourism. *Tourism Management* 32(4), 860-868. DOI: 10.1016/j.tourman.2010.07.011.
26. Tanaś S. (2008). The perception of death in cultural tourism. *Turyzm* 18(1), 51-63. [in Polish]
27. Novelli M. (2005). *Niche tourism. Contemporary issues: trends and cases*. Burlington: Elsevier.
28. Biran A., Hyde K.F. (2013). New perspectives on dark tourism. *International Journal of Culture, Tourism, and Hospitality Research* 7(3), 191-198. DOI: 10.1108/IJCTHR-05-2013-0032.
29. Wilson J. (2008). *Prison: cultural memory and dark tourism*. New York: Peter Lang Publishing.
30. Bollag B. (1999). In the shadow of Auschwitz: teaching the Holocaust in Poland. *American Educator* 23(1), 38-49.
31. Foley M., Lennon J.J. (1996). JFK and dark tourism: a fascination with assassination. *International Journal of Heritage Studies* 2(4), 198-211. DOI: 10.1080/13527259608722175.
32. Seaton A.V. (1996). Guided by the dark: from thanatopsis to thanatourism. *International Journal of Heritage Studies* 2(4), 234-244. DOI: 10.1080/13527259608722178.
33. Stone P., Sharpley R. (2008). Consuming dark tourism: a thanatological perspective. *Annals of Tourism Research* 35(2), 574-595. DOI: 10.1016/j.annals.2008.02.003.

34. Etxebarria A.I., Asensio M., Vicent N., Cuenca J.M. (2012). Mobile devices: a tool for tourism and learning at archaeological sites. *International Journal of Web Based Communities* 8(1), 57-62. DOI: 10.1504/IJWBC.2012.044682.
35. Pinder D. (2005). Arts of urban exploration. *Cultural Geographies* 12(4), 383-411. DOI: 10.1191/1474474005eu347oa.
36. Główny Urząd Statystyczny. (2012). *Database of local data*. http://www.stat.gov.pl/bdl/app/strona.html?p_name=indeks. [in Polish]
37. Agencja Rozwoju Regionalnego. (2008). *Strategy of the Owl Mountains Subregion*. http://turystyka.dolnyslask.pl/pliki/Strategia_Gory_Sowie.pdf. [in Polish]
38. Gubański J. (2008). Inactive railway lines in highly valuable landscapes. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego* 10, 186-196. [in Polish]

Submitted: December 17, 2013

Accepted: January 9, 2014

ROZWÓJ TURYSTYKI W OBIEKTACH I MIEJSCACH MILITARNO-HISTORYCZNYCH – STUDIUM PRZYPADKU KOMPLEKSÓW PROJEKTU RIESE W GÓRACH SOWICH

ELŻBIETA STACH, ANETA PAWŁOWSKA, ŁUKASZ MATOGA

Uniwersytet Jagielloński, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej,
Zakład Gospodarki Turystycznej i Uzdrawiskowej

Adres do korespondencji: Elżbieta Stach, Uniwersytet Jagielloński,
Zakład Gospodarki Turystycznej i Uzdrawiskowej, ul. Gronostajowa 7, 30-387 Kraków,
tel.: 12 6645295, fax: 12 6645385, e-mail: elzbieta.stach@uj.edu.pl

Streszczenie

Wprowadzenie. Góry Sowie w czasie II wojny światowej stały się miejscem realizowanej na wielką skalę inwestycji zbrojeniowej, której nadano kryptonim Riese. Projekt ten zakładał budowę podziemnych korytarzy przy wykorzystaniu siły roboczej więźniów obozów koncentracyjnych. **Material i metody.** Na podstawie inwentaryzacji terenowej scharakteryzowano zagospodarowanie turystyczne sześciu kompleksów militarno-historycznych Projektu Riese i ich otoczenia. Badania ankietowe pozwoliły poznać opinię turystów na temat atrakcyjności turystycznej jednego z nich – kompleksu Rzeczką. **Wyniki.** Uzyskane wyniki pozwoliły stwierdzić, że infrastruktura i oferta turystyczna kompleksów odpowiadają potrzebom ruchu turystycznego. W przypadku gmin, w których znajdują się kompleksy stwierdzono, że zagospodarowanie ich jest niewystarczające. **Wnioski.** Współcześnie kompleksy Projektu Riese stanowią miejsce rozwoju różnych form turystyki. Istotnym problemem rozwijającej się tam turystyki jest konflikt pomiędzy potrzebą ochrony przyrody i dziedzictwa kulturowego a rozwojem komercyjnych i rekreacyjnych usług turystycznych.

Słowa kluczowe: militarna turystyka kulturowa, dark tourism, zagospodarowanie turystyczne, Projekt Riese, Góry Sowie

Wstęp

W granicach Polski obecnie znajduje się około 16 tys. obiektów militarno-historycznych z różnych lat i okresów [1]. Występują one w różnych formach architektonicznych i obecnie są materialnym śladem historii, walk i męczeństwa. Są także wyrazem ówczesnej myśli technicznej, inżynierskiej i architektonicznej. Spośród wielu tego typu obiektów zainteresowaniem turystów cieszą się położone w Górach Sowich podziemne kompleksy z czasów II wojny światowej wybudowane w ramach tzw. Projektu Riese.

Projekt Riese realizowany był w latach 40. XX wieku w Górach Sowich, które stanowią pasmo gór średnich w łańcuchu Sudetów Środkowych. Obecnie na obszarze tych gór znajduje się sześć kompleksów wchodzących w skład Projektu Riese. Są to bunkry, budowle podziemne i sztolnie górnicze o nazwach Rzeczką, Włodarz, Osówka, Jugowice, Soboń i Sokolec (ryc. 1, tab. 1). Według podziału administracyjnego Polski obiekty te znajdują się na terenie trzech gmin (tab. 1).

Sztolnie Rzeczką, Włodarza oraz Osówki objęte zostały ochroną prawną jako „obszar obserwacji archeologicznej kompleksu Riese z okresu II wojny światowej” [2]. Podjęto także starania o objęcie ochroną prawną granitoidów reomorficznych w Osówce jako geologicznego stanowiska dokumentacyjnego [3]. Ponadto obszar, na którym znajdują się kompleksy Projektu Riese położony jest na terenie cennym przyrodniczo, którego walory w świetle polskich aktów prawnych objęte są różnymi formami ochrony przyrody. Są one istotnym elementem wpływającym na atrakcyjność turystyczną tego obszaru. Na tym terenie ustanowiono Park Krajobrazowy Gór Sowich i Rezerwat Przyrody Bukowa Kalenica. Dodatkowo znaczna część sówiogórskiego obszaru należy do Europejskiej Sieci Ekologicznej

Natura 2000, która chroni siedliska i miejsca zimowania nietoperzy – częściowo obszar ten obejmuje również sztolnie Projektu Riese.



Źródło: opracowanie własne.

Rycina 1. Rozmieszczenie kompleksów Projektu Riese w Górach Sowich

Tabela 1. Ogólne informacje dotyczące kompleksów Projektu Riese

Nazwa kompleksu	Położenie (gmina)	Liczba wejść	Długość (m)	Pow. (m ²)	Kubatura (m ³)	Zarządca
Rzeczka	Walim	3	560	2 600	14 700	Urząd Gminy Walim, Centrum Kultury i Turystyki
Włodarz	Walim	4	2 955	10 885	40 520	Prywatna spółka Centrum Muzealno-Turystyczne „Ołbrzym”
Osówka	Głuszycza	3	1 790	6 480	26 740	Prywatna spółka Podziemne Miasto Osówka
Jugowice	Walim	7	460	1 360	4 200	Urząd Gminy Walim
Soboń	Głuszycza	3	700	1 900	4 000	Urząd Gminy Głuszycza
Sokolec	Nowa Ruda	4	860	2 450	7 100	Urząd Gminy Nowa Ruda

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań terenowych.

Wielkoskalowa inwestycja zbrojeniowa, której nadano kryptonim Riese realizowana była w latach 1943-1945 na potrzeby działań wojennych prowadzonych przez III Rzeszę Niemiecką. W skałach pod powierzchnią ziemi wydrążono podziemne korytarze transportowe, sztolnie i komory górnicze, których przeznaczenie do dziś pozostaje niewyjaśnione [4, 5].

W niektórych opracowaniach historycznych podaje się, że kompleksy te miały stanowić kwaterę główną Hitlera [6]. Ponadto wymienia się także inne funkcje, m.in. planowane utworzenie schronów, bunkrów czy też przeniesienia w to miejsce produkcji rakiet V-1 i V-2. Inne hipotezy wymieniają fakt występowania w pobliżu złóż rudy uranu, które miałyby zostać wykorzystane do produkcji broni jądrowej [4, 5, 7]. Jednak inwestycja pod kryptonimem Riese nigdy nie została ukończona, a główny cel jej realizacji pozostaje do dziś tajemnicą.

Obiekty Projektu Riese są niemy świadectwem śmierci i tragedii wielu ludzi. Przy ich budowie wykorzystywana była bowiem siła robocza więźniów byłego obozu Gross-Rosen z Rogoźnicy i jego 13 filii funkcjonujących w pobliżu miejsca budowy. Podczas pracy – z głodu, przemęczenia, chorób i pod zwalami skał – śmierć poniosło około 5 tys. osób [8, 9]. Teren byłego obozu koncentracyjnego Gross-Rosen w 1963 roku został wpisany do rejestru zabytków Narodowego Instytutu Dziedzictwa. Aktualnie znajduje się tu muzeum utworzone w 1983 roku. Innymi miejscami upamiętniającymi więźniów są cmentarze położone na obszarze Gór Sowich, które podlegają ochronie prawnej (Cmentarz Ofiar Faszyzmu w gminie Głuszycza oraz Kwatera Ofiar Terroru Hitlerowskiego w gminie Walim).

W ostatnich latach podziemne kompleksy Projektu Riese zyskują na znaczeniu w aktywizacji turystycznej regionu. Trzy spośród sześciu kompleksów: Rzeczka, Włodarz i Osówka zostały udostępnione do zwiedzania. Pozostałe, ze względu na zły stan techniczny i położenie na terenie osuwiskowym, są niedostępne dla turystów. Na badanym obszarze rozwija się kilka form turystyki, takich jak militarna turystyka kulturowa, dark tourism, a także urban exploration oraz inne formy spędzania wolnego czasu, jak geocaching. Elementem podnoszącym atrakcyjność turystyczną jest tajemniczość miejsca związana z niewyjaśnionym dotąd przeznaczeniem kompleksów.

Rozwój turystyki opartej o elementy militarno-historyczne oraz związanej z martyrologią, jak w przypadku obiektów Projektu Riese, wymaga świadomych działań zarówno na rzecz udostępniania ich turystom, jak i budowania świadomości w zakresie historii regionu wśród odwiedzających. Dlatego też celem artykułu jest charakterystyka zagospodarowania turystycznego kompleksów Projektu Riese. Uwagę poświęcono także poznaniu opinii turystów na temat atrakcyjności kompleksu

Rzeczka oraz motywów zwiedzania. Zakres przestrzenny badań dotyczył zarówno bezpośredniego otoczenia kompleksów, jak i gmin, w których są one zlokalizowane.

Turystyka związana z obiektami militarno-historycznymi jako przedmiot badań naukowych

Obiekty i miejsca militarno-historyczne, stanowiące dziś dziedzictwo kulturowe, są chętnie odwiedzane przez turystów na całym świecie [10, 11, 12]. Ze względu na wysokie walory historyczne kształtują one atrakcyjność miejscowości i regionów, co potwierdzają liczne badania dotyczące ich potencjału turystycznego [13, 14]. Tego typu obiekty stanowią podstawę rozwoju różnych form ruchu turystycznego, w szczególności militarnej turystyki kulturowej [15] oraz dark tourism. W wielu przypadkach obie te formy turystyki łączy podróżowanie do miejsc związanych z działaniami wojennymi. Może to budzić kontrowersje – zwłaszcza nieetyczne wydaje się uznawanie ich za atrakcję turystyczną [16, 17, 18, 19]. Z drugiej strony podróżowanie do obiektów i miejsc militarno-historycznych dotyczy poznawania przeszłości danego miejsca, a więc wiąże się z przekazywaniem takich treści, które zawierają uniwersalne wartości i służą edukacji społeczeństwa [20, 21, 22].

Turystyka do miejsc i obiektów militarnych odgrywać może znaczącą rolę w kształtowaniu postaw, zwłaszcza młodego pokolenia. Uczestnicy ruchu turystycznego mają bowiem możliwość poznania trudnej i bolesnej historii. Odbyta podróż może stać się okazją do refleksji oraz wpływać na świadome myślenie o dramatycznych skutkach wojen [23, 24].

Jednak obiekty i miejsca militarno-historyczne niemal zawsze związane są z wojną, a tym samym ze śmiercią oraz cierpieniem ludzi. Chęć zwiedzenia miejsc związanych z martyrologią i walką może więc również stanowić cel podróży turystycznej [25]. Podróże te określa się wówczas jako dark tourism lub tanatoturystykę [26]. Dark tourism jest przykładem niszowego produktu na rynku turystycznym [27]. Rosnące znaczenie tej formy turystyki analizowane jest w literaturze naukowej w kontekście społecznym, kulturowym, politycznym i historycznym [26, 28, 29]. Przedmiotem zainteresowania osób uczestniczących w dark tourism lub tanatoturystyce są m.in. mogiły i miejsca śmierci znanych osób, obozy koncentracyjne, miejsca katastrof, a nawet miejsca i obiekty związane z okrucieństwem i męczeńską śmiercią [20, 26, 30, 31, 32, 33].

Obok poznawania historii oraz miejsc związanych ze śmiercią, inną motywacją do podjęcia podróży może być także chęć aktywnej eksploracji. Obiekty militarno-historyczne mogą zaspokoić tę potrzebę, stając się miejscem do uprawiania ekstremalnych form rekreacji – często w miejscach niedostępnych dla zwiedzających lub opuszczonych. Przykładami są urban exploration oraz geocaching [34, 35].

Materiał i metody

Wybór obszaru badań został podyktowany rosnącym w Polsce znaczeniem militarnej turystyki kulturowej oraz licznymi działaniami ze strony zarządców i samorządów terytorialnych na rzecz rozwoju zagospodarowania turystycznego podziemnych kompleksów Projektu Riese. Podjęta w artykule analiza zagospodarowania turystycznego dotyczy podziemnych kompleksów udostępnionych do zwiedzania, bazy noclegowej, bazy gastronomicznej oraz dostępności komunikacyjnej.

Podstawową metodą badawczą było, opracowane w dwóch etapach, studium przypadku. W pierwszym przeprowadzono kwerendę literatury i materiałów źródłowych dotyczących analizowanego problemu. W celu określenia stanu rozwoju zagospodarowania turystycznego badanego obszaru, wykorzystano

dane statystyczne pozyskane z Głównego Urzędu Statystycznego oraz strategie lokalne sporządzone przez jednostki gminne. Drugi etap badań polegał na inwentaryzacji terenowej, co pozwoliło na scharakteryzowanie obecnego stanu zagospodarowania kompleksów, w tym ich ekspozycji i sposobów udostępniania turystom. Badania terenowe umożliwiły też analizę i ocenę otoczenia wokół obiektów i infrastruktury towarzyszącej. Do badań motywacji turystycznych, jak również poznania opinii odwiedzających na temat atrakcyjności, posłużyła ankieta przeprowadzona w sezonie letnim w 2011 roku wśród losowo wybranych turystów opuszczających kompleks Rzeczka. O wypełnienie ankiety poproszono 100 dorosłych osób. Przy wyborze respondentów zastosowano procedurę losowania z wykorzystaniem tablic liczb losowych.

Wyniki

Zagospodarowanie turystyczne kompleksów Projektu Riese i ich otoczenia

Zagospodarowanie turystyczne udostępnionych dla turystów kompleksów – Rzeczeki, Włodarza i Osówki – obejmuje trasy turystyczne z usługą przewodnicką, w tym również trasy wodne i wspinaczkowe oraz ekspozycje muzealne o tematyce historycznej i martyrologicznej (tab. 2). Dodatkowo w ich ofercie znajdują się pakiety tematyczne, obejmujące zajęcia edukacyjne, rekreacyjne i sportowe, skierowane do różnych grup odbiorców, np. dzieci i młodzieży szkolnej, rodzin z dziećmi, pracowników firm. W otoczeniu obiektów znajdują się strzelnice do gry w paintball oraz infrastruktura rekreacyjna. W pobliżu są także liczne szlaki turystyczne piesze i rowerowe oraz ścieżki dydaktyczne.

Pozostałe trzy sztolnie – Jugowice, Soboń i Sokolec – nie są zagospodarowane turystycznie ani udostępnione do zwiedzania. Znajdują się na terenie zagrożonym osuwiskami, a wejścia do nich są zasypane. Jednakże miejsca te są atrakcyjne dla speleologów oraz osób uprawiających niekonwencjonalne formy aktywnej turystyki i rekreacji. Przykładem takich form są m.in. urban exploration (wyprawy do obiektów i miejsc opuszczonych i trudnodostępnych) czy geocaching (rodzaj gry terenowej polegającej na odnajdowaniu ukrytych w terenie „skrzynki” przy użyciu urządzeń nawigacji GPS).

Na terenach kompleksów Projektu Riese odbywają się imprezy kulturalne i rozrywkowe, a także wydarzenia nawiązujące do historii miejsca. Od 2008 roku w Muzeum Sztolni Walimskich odbywa się cykliczny „Zjazd Eksploratorów”, w trakcie którego uczestnicy zwiedzają sztolnie, a także mają możliwość obejrzenia różnych technik eksploracji podziemi i występów grup rekonstrukcyjno-historycznych. Są tu również organizowane spektakle teatralne, będące symbolicznym hołdem upamiętniającym więźniów pracujących przy budowie kompleksów. Z kolei we Włodarzu na początku sezonu letniego odbywa się cykliczna impreza plenerowa połączona z nieodpłatnym zwiedzaniem obiektu. Natomiast w Osówce organizuje się przede wszystkim jednorazowe wydarzenia, przykładami są Europejskie Dni Dziedzictwa oraz Międzynarodowy Zlot Kamperów.

Zagospodarowanie noclegowe i gastronomiczne znajdujące się w gminach [36, 37], w których położone są kompleksy Projektu Riese jest relatywnie lepiej rozwinięte niż w bezpośrednim sąsiedztwie samych sztolni (tab. 3). Podstawowe znaczenie w recepcji ruchu turystycznego mają gospodarstwa agroturystyczne (1814 miejsc noclegowych w 2008 roku). Znacznie mniejszą liczbą miejsc noclegowych dysponują hotele, motele i pensjonaty (147 miejsc noclegowych w 2012 roku). Usługi gastronomiczne świadczone są głównie w obiektach noclegowych zlokalizowanych na terenie gmin. Bezpośrednio przy sztolniach znajdują się pojedyncze punkty gastronomiczne.

Tabela 2. Charakterystyka zagospodarowania turystycznego kompleksów Projektu Riese

Nazwa obiektu (rok udostępnienia)	Liczba sztolni	Zagospodarowanie turystyczne	
		wewnątrz obiektu	na zewnątrz obiektu
„Muzeum Sztolni Walimskich” (1995)	3	<ul style="list-style-type: none"> piesza trasa turystyczna ekspozycje muzealne: wystawa historii II wojny światowej, historii budowy obiektu i związane z byłym obozem Gross-Rosen w tzw. Wielkiej Hali interaktywna wystawa przedstawiająca pracę więźniów w tzw. Hali Koncertowej multimedialna symulacja alianckiego nalotu 	<ul style="list-style-type: none"> wystawa historyczna związana z II wojną światową i byłym obozem Gross-Rosen sklep z pamiątkami restauracja bezpłatny parking strzelnica i pole do gry w paintball
„Włodarz” (2004)	4	<ul style="list-style-type: none"> dwie trasy turystyczne: piesza i wodna pokonywana w łodziach liny i poręcze wspinaczkowe ekspozycje muzealne nawiązujące do historii kompleksów Projektu Riese sala kinowa w pomieszczeniu wartowni 	<ul style="list-style-type: none"> ekspozycja muzealna przedstawiająca sprzęt militarny i pojazdy wojskowe sklep z pamiątkami sezonowy punkt gastronomiczny dwie parkingi: bezpłatny i prywatny płatny strzelnica i pole do gry w paintball
„Podziemne Miasto Osówka” (1998)	3	<ul style="list-style-type: none"> trzy trasy turystyczne: piesza, wodna pokonywana w łodziach i ekstremalna, na której organizowane są m.in. przejście wiszącym mostem, przeprawa łodzią desantową oraz eksploracja podziemi ekspozycje muzealne o tematyce militarnej wystawy związane z historią byłego obozu koncentracyjnego Gross-Rosen 	<ul style="list-style-type: none"> ścieżka przyrodniczo-edukacyjna dla dzieci i młodzieży szkolnej nawiązująca do historii Projektu Riese, geologii Gór Sowich, technik wydobywania srebra, legend Dolnego Śląska sklep z pamiątkami restauracja płatny parking

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań terenowych.

Tabela 3. Baza noclegowa w gminach Walim, Nowa Ruda, Głuszycza w 2008 i 2012 r.

Baza noclegowa	Nazwa gminy		
	Walim	Nowa Ruda	Głuszycza
Liczba obiektów noclegowych	13	6	-
w tym hotele, motele i pensjonaty	2	2	-
pozostałe	11	4	-
Liczba miejsc noclegowych	420	365	-
w tym hotele, motele i pensjonaty	77	70	-
pozostałe	343	295	-
Liczba gospodarstw agroturystycznych*	30	25	10
w tym liczba miejsc noclegowych*	500	1133	181

* Dane pochodzą z 2008 r.; Źródło: opracowanie własne na podstawie Strategii Subregionu Sowiogórskiego oraz Banku Danych Lokalnych GUS.

Dostępność komunikacyjna kompleksów Projektu Riese

Osobną, ale równie ważną kwestią w atrakcyjności turystycznej obszarów recepcji turystycznej jest infrastruktura komunikacyjna. Dostępność komunikacyjną kompleksów można

ocenić jako wystarczającą, zwłaszcza że znajdują się one na terenach, gdzie nadmierna rozbudowa infrastruktury mogłaby przyczynić się do negatywnego wpływu na środowisko przyrodnicze. Omawiane gminy znajdują się w zasięgu dwóch transgranicznych dróg krajowych (nr 8 i 35) prowadzących do przejść granicznych z Czechami, zaś na północy przebiega autostrada A4 prowadząca z Niemiec przez Polskę na Ukrainę. Dojazd do poszczególnych obiektów możliwy jest dzięki rozbudowanej sieci dróg lokalnych. Komunikacja autobusowa obejmuje prywatnych przewoźników, którzy realizują połączenia przede wszystkim do dużych miast – Wałbrzycha, Wrocławia, Nowej Rudy i Kłodzka. Czynnikiem zwiększającym dostępność wewnętrzną omawianego obszaru są regularne połączenia lokalne pomiędzy gminami. W przypadku infrastruktury kolejowej, pomimo jej dobrze rozwiniętej sieci, większość połączeń z powodu nierentowności została zlikwidowana. W ostatnich latach podejmowano próby reaktywacji wąskotorowej Kolejki Walimskiej jako atrakcji turystycznej, które jednak nie zostały zrealizowane z powodu braku środków finansowych [38].

Dostępność komunikacyjną kompleksów uzupełniają szlaki turystyczne rowerowe, o łącznej długości 210 km oraz piesze – o długości 169 km (według danych Stowarzyszenia Turystycznego Gmin Gór Sowich, stan na 2012 rok). W latach 2003-2004 w Górach Sowich utworzono tzw. „Strefę MTB” (ang. MTB – marathón-bike), w której wytyczono sześć tras dla rowerów górskich o łącznej długości 150 km. Należy do nich „Szlak podziemi” przebiegający przez tereny, gdzie położone są Soboń i Osówka. Dodatkowo wszystkie obiekty Projektu Riese, filie byłego obozu koncentracyjnego Gross-Rosen oraz cmentarze i miejsca pamięci zostały połączone pieszym Szlakiem Martyrologii (18 km).

Opinia turystów odwiedzających kompleks Rzeczkę i Muzeum Sztolni Walimskich

W świetle uzyskanych badań ankietowych, przeprowadzonych wśród zwiedzających Muzeum Sztolni Walimskich, okazuje się że 62% odwiedzających kompleks Rzeczkę nie znało wcześniej historii tego miejsca. Po zwiedzeniu obiektu 82% respondentów wskazało znaczenie historyczne tego obiektu jako istotne. Większość odwiedzających (63%) deklaruje zainteresowanie tematyką militarno-historyczną. Jako główny motyw przyjazdu niemal połowa turystów wskazała ciekawość oraz chęć poznania historii tego miejsca. Zdecydowanie mniejszą grupę (14%) stanowiły osoby przyjeżdżające z polecenia innej osoby oraz zachęczone informacjami uzyskanymi za pośrednictwem mediów. Trzecią pod względem wielkości kategorią turystów (12%) były osoby spędzające urlop w tym regionie oraz będące w tym miejscu przejazdem.

Ankietowanych poproszono o ocenę dostępności komunikacyjnej, przygotowania tras do zwiedzania, usług przewodnika, możliwości zakupu pamiątek oraz promocji kompleksu w mediach. W ocenie respondentów przygotowanie tras do zwiedzania, możliwość zakupu pamiątek i dostępność do zwiedzanego obiektu pozostaje na dobrym poziomie. Najlepiej oceniona została jakość usług przewodnika – 94% ankietowanych oceniło ją jako bardzo dobrą, a najgorzej promocję obiektu w mediach – 41% oceniło ją jako złą. Zdecydowana większość, bo aż 95% ankietowanych, po zwiedzeniu Rzeczkę uznała, że jest on atrakcyjny turystycznie.

Turystów zapytano czy zwiedzili pozostałe kompleksy Projektu Riese, na co 75% badanych odpowiedziało twierdząco, z czego najwięcej osób wskazało Osówkę. Kompleksy Soboń i Sokolec nie były odwiedzane, co wynika z faktu, że są niezagospodarowane.

Wyniki ankiety wskazują, że ponad połowa badanych turystów (57%) nie korzystała z żadnych usług noclegowych. Wska-

zuje to na dominację jednodniowego ruchu turystycznego. Pozostali ankietowani deklarowali korzystanie z oferty gospodarstw agroturystycznych, pensjonatów i pól namiotowych.

Dyskusja

W latach 40. XX wieku uwarunkowania przyrodnicze i rzeźba terenu Gór Sowich przyczyniły się do wyboru tego obszaru na lokalizację podziemnych sztolni Projektu Riese. Dziś miejsca związane z tamtymi wydarzeniami wymagają objęcia ochroną prawną i właściwego zagospodarowania, ponieważ stanowią ważny dokument historyczny związany z martyrologią. Rozwój turystyki w Górach Sowich powinien rozwijać się równolegle z poszanowaniem walorów przyrodniczych oraz historycznych i kulturowych. Dlatego też należy zadać pytanie czy występujące tam różne formy turystyki związane z rozrywką powinny być organizowane.

Rozwój militarnej turystyki kulturowej należy uznać za działalność pozytywną, przynoszącą korzyści zarówno turystom, którzy mają możliwość poznania wyjątkowego dziedzictwa historycznego, jak i społeczności lokalnej oraz przedsiębiorcom, którzy rozwijają działalność gospodarczą w sektorze turystyki. Równocześnie z jej rozwojem na znaczeniu zyskuje dark tourism. Z tego względu, w działaniach mających na celu zagospodarowanie turystyczne sztolni, konieczne jest zachowanie równowagi pomiędzy pamięcią o historii miejsca a sposobem udostępniania go zwiedzającym. Zadanie to pozostaje w gestii osób zarządzających tymi obiektami i na nich spoczywa odpowiedzialność za racjonalny rozwój.

Obok militarnej turystyki kulturowej, której celem jest edukacja i poznanie historii, pojawiają się tu także atrakcje organizowane w ramach spędzania wolnego czasu ukierunkowane jedynie na rekreację i rozrywkę – co jest sprzeczne z etycznymi zasadami obowiązującymi w miejscach martyrologii. Dlatego też organizacja takich imprez, jak gra w paintball czy Międzynarodowy Złot Kamperów, wzbudzać może kontrowersje.

Z jednej strony służy to zwiększeniu ruchu turystycznego, z drugiej jednak przyczynia się do zafałszowania autentyczności miejsca i pomniejszania jego historycznych wartości. Turystyka oparta na dziedzictwie kulturowym musi uwzględniać nie tylko ekonomiczne i marketingowe potrzeby rynkowe, ale również konieczność poszanowania miejsc związanych z martyrologią i tragicznymi wydarzeniami.

Racjonalnie zaplanowany rozwój różnych form turystyki i rekreacji może zminimalizować konflikty interesów pomiędzy podmiotami rynku turystycznego z sektora prywatnego, publicznego i społecznego. W przypadku kompleksów Projektu Riese dotyczy to przede wszystkim właścicieli lub zarządców tych obiektów, prywatnych przedsiębiorców, konserwatorów zabytków, instytucji odpowiedzialnych za ochronę przyrody i samych turystów. Regulacje prawne, odnoszące się do ochrony środowiska przyrodniczo-kulturowego, mają strategiczne znaczenie w dwóch wymiarach – dotyczą ochrony tego środowiska dla turystyki oraz ochrony środowiska przed jej negatywnymi skutkami.

Wnioski

1. Aktualny stan wszystkich kompleksów Projektu Riese pozwala podzielić je na obiekty zagospodarowane turystycznie (Rzeczkę, Włodarz i Osówkę) oraz na nieudostępnione dla turystów (Jugowice, Soboń i Sokolec). Zagospodarowanie turystyczne rozpoczęło się w połowie lat 90. XX wieku z inicjatywy władz lokalnych, a także prywatnych inwestorów.
2. Podstawową formą turystyki, która rozwija się na terenie

badanych obiektów jest militarna turystyka kulturowa, ponadto na znaczeniu zyskuje dark tourism. Oprócz tego organizowane tu są różne imprezy i wydarzenia wpisujące się w turystykę aktywną i rozrywkową.

3. Zagospodarowanie turystyczne podziemnych sztolni, obejmujące trasy turystyczne i ekspozycje muzealne, rozszerzane jest o ofertę wydarzeń kulturalnych i rozrywkowych organizowanych na ich terenie.
4. Baza noclegowa, gastronomiczna oraz dostępność komunikacyjna odpowiada potrzebom ruchu turystycznego w stopniu wystarczającym. Infrastrukturę turystyczną w bezpośrednim sąsiedztwie kompleksów uzupełnia oferta lokalnych przedsiębiorców działających w gminach, w których znajdują się te obiekty.
5. Zagospodarowanie turystyczne i oferta turystyczna zostały przez ankietowanych turystów ocenione jako dobre i korzystne. Dotyczy to przede wszystkim przygotowania tras do zwiedzania, usług przewodnickich, oznakowania turystycznego w terenie oraz usług gastronomicznych.
6. Istotną kwestią w kontekście rozwoju militarnej turystyki kulturowej i komercyjnego zagospodarowania turystycznego kompleksów Projektu Riese jest konieczność prawnej ochrony walorów przyrodniczo-kulturowych tego obszaru, co przyczyni się do zachowania pamięci o historii tego miejsca – nawet jeśli historia ta jest trudna i bolesna.
7. W rozwoju turystyki na obszarze kompleksów Projektu Riese należy dążyć do poszanowania dziedzictwa historycznego, które powinno dominować nad ekonomicznymi korzyściami płynącymi z rozwoju usług turystycznych.

Piśmiennictwo

1. Kamińska E. (2007). Z historią w tle, czyli turystyka forteczna. *Wiadomości Turystyczne* 150(24), 14-15.
2. Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków. (2011). *Wykaz zabytków w powiecie wałbrzyskim*. <http://wosoz.ibip.wroc.pl/public?id=92696>.
3. Koźma J., Cwojdziański S., Ihnatowicz A., Pacuła J., Zagożdżon P.P., Zagożdżon K.D. (2011). Możliwości rozwoju geoturystyki w regionie dolnośląskim na przykładzie wybranych projektów dotyczących inwentaryzacji i waloryzacji geostanowisk. W A. Żelaźniewicz, J. Wojewoda, W. Ciężkowski (Red.), *Mezozoik i kenozoik Dolnego Śląska* (s. 137-158). Wrocław: WIND.
4. Aniszewski M., Zagórski P. (2006). *Militarne sekrety. Podziemny świat Gór Sowich*. Kraków: Technol.
5. Cera J. (1998). *Tajemnice Gór Sowich*. Kraków: AURH Inter Cera.
6. Rostkowski J. (2010). *Podziemia III Rzeszy. Tajemnice Książa, Wałbrzycha i Szczawna-Zdroju*. Poznań: Rebis.
7. Rdułtowski B. (2012). *The hunt for Wunderwaffe – Hitler's secret weapon from the Owl Mountains*. Kraków: Technol.
8. Mołdawa M. (1990). *Gross-Rosen. Obóz koncentracyjny na Śląsku*. Warszawa: Wydawnictwo Bellona.
9. Sula D. (2003). *Arbeitslager Riese. Filia KL Gross-Rosen*. Wałbrzych: Muzeum Gross-Rosen.
10. Isaac R.K., Ashworth G.J. (2012). Moving from pilgrimage to dark tourism: leveraging tourism in Palestine. *Tourism Culture & Communication* 11(3), 149-164. DOI: 10.3727/109830412X13346876802194.
11. Gatewood J.B., Cameron C.M. (2004). Battlefield pilgrims at Gettysburg National Military Park. *Ethnology* 43(3), 193-216. DOI: 1G1-122990743.
12. Smith V.L. (1998). War and tourism: an American ethnography. *Annals of Tourism Research* 25(1), 202-227. DOI: 10.1016/S0160-7383(97)00086-8.
13. Henderson J.C. (2000). War as a tourist attraction: the case of Vietnam. *International Journal of Tourism Research* 2(4), 269-280. DOI: 10.1002/1522-1970(200007/08)2:4<269::AID-IJTR219>3.0.CO;2-A.
14. Winter C. (2011). Battlefield visitor motivations: explorations in the Great War Town of Ieper, Belgium. *International Journal of Tourism Research* 13(2), 164-176. DOI: 10.1002/jtr.806.
15. Jędrysiak T., Mikos von Rohrscheidt A. (2011). *Militarna turystyka kulturowa*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
16. Dwork D., Van Pelt R.J. (1996). *Auschwitz: 1270 to the present*. New York: W.W. Norton.
17. Miller D.S., Gonzalez C. (2013). When death is the destination: the business of death tourism – despite legal and social implications. *International Journal of Culture, Tourism, and Hospitality Research* 7(3), 293-306. DOI: 10.1108/IJCTHR-05-2012-0042.
18. Tunbridge J.E., Ashworth G.J. (1996). *Dissonant heritage: the management of the past as a resource in conflict*. Chichester: Wiley.
19. Wight C. (2006). Philosophical and methodological praxes in dark tourism: controversy, contention and the evolving paradigm. *Journal of Vacation Marketing* 12(2), 119-129. DOI: 10.1177/1356766706062151.
20. Cohen E.H. (2011). Educational dark tourism at an in Populo Site: The Holocaust Museum in Jerusalem. *Annals of Tourism Research* 38(1), 193-209. DOI: 10.1016/j.annals.2010.08.003.
21. Cooper M. (2006). The Pacific War Battlefields: tourist attractions or war memorials? *International Journal of Tourism Research* 8(3), 213-222. DOI: 10.1002/jtr.566.
22. Winter C. (2009). Tourism, social memory and the Great War. *Annals of Tourism Research* 36(4), 607-626. DOI: 10.1016/j.annals.2009.05.002.
23. MacCannell D. (2012). On the ethical stake in tourism research. *Tourism Geographies* 14(1), 183-194. DOI: 10.1080/14616688.2012.639387.
24. Lemelin R.H., Whyte K.P., Johansen K., Desbiolles F.H., Wilson C., Hemming S. (2013). Conflicts, battlefields, indigenous peoples and tourism: addressing dissonant heritage in warfare tourism in Australia and North America in the twenty-first century. *International Journal of Culture, Tourism, and Hospitality Research* 7(3), 257-271. DOI: 10.1108/IJCTHR-05-2012-0038.
25. Dunkley R., Morgan N., Westwood S. (2011). Visiting the trenches: exploring meanings and motivations in battlefield tourism. *Tourism Management* 32(4), 860-868. DOI: 10.1016/j.tourman.2010.07.011.
26. Tanaś S. (2008). Percepcja śmierci w turystyce kulturowej. *Turyzm* 18(1), 51-63.
27. Novelli M. (2005). *Niche tourism. Contemporary issues: trends and cases*. Burlington: Elsevier.
28. Biran A., Hyde K.F. (2013). New perspectives on dark tourism. *International Journal of Culture, Tourism, and Hospitality Research* 7(3), 191-198. DOI: 10.1108/IJCTHR-05-2013-0032.
29. Wilson J. (2008). *Prison: cultural memory and dark tourism*. New York: Peter Lang Publishing.
30. Bollag B. (1999). In the shadow of Auschwitz: teaching the Holocaust in Poland. *American Educator* 23(1), 38-49.
31. Foley M., Lennon J.J. (1996). JFK and dark tourism: a fascination with assassination. *International Journal of Heritage Studies* 2(4), 198-211. DOI: 10.1080/13527259608722175.
32. Seaton A.V. (1996). Guided by the dark: from thanatopsis to thanatourism. *International Journal of Heritage Studies* 2(4), 234-244. DOI: 10.1080/13527259608722178.

33. Stone P., Sharpley R. (2008). Consuming dark tourism: a thanatological perspective. *Annals of Tourism Research* 35(2), 574-595. DOI: 10.1016/j.annals.2008.02.003.
34. Etxeberria A.I., Asensio M., Vicent N., Cuenca J.M. (2012). Mobile devices: a tool for tourism and learning at archaeological sites. *International Journal of Web Based Communities* 8(1), 57-62. DOI: 10.1504/IJWBC.2012.044682.
35. Pinder D. (2005). Arts of urban exploration. *Cultural Geographies* 12(4), 383-411. DOI: 10.1191/1474474005eu347oa.
36. Główny Urząd Statystyczny. (2012). *Bank Danych Lokalnych*. http://www.stat.gov.pl/bdl/app/strona.html?p_name=indeks.
37. Agencja Rozwoju Regionalnego. (2008). *Strategia Subregionu Sowiogórskiego*. http://turystyka.dolnyslask.pl/pliki/Strategia_Gory_Sowie.pdf.
38. Gubański J. (2008). Nieczynne linie kolejowe na obszarach o wysokich walorach krajobrazowych. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego* 10, 186-196.

Otrzymano: 17.12.2013

Przyjęto: 09.01.2014